

UOT:811.512.162.

**AZƏRBAYCAN DİLİNİN ŞİVƏLƏRİNDƏKİ LEKSİK DİALEKTİZMLƏRİN
ARPAÇAY ŞİVƏLƏRİ İLƏ MÜQAYİSƏSİ***f.ü.f.d., dosent Qəmbərova Qüdsiyyə**AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu***ORCID ID:** <https://orcid.org/0000-0002-0989-400X>
qudsiyye@bk.ru

Xülasə: *Türkiyə Respublikasının Qars vilayətinin Arpaçay köylərində yaşayan azərbaycanlılar türklər tərəfindən həm tərəkəmə türklər, həm də Qars yerliləri adlandırılır. Burada yaşayan türk soylu xalqın dil xüsusiyyətlərini öyrənmək məsələsi hələ XX əsrin 70-ci illərində meydana çıxmışdır. 1976-cı ildə Türk dil Qurumu Yayınları tərəfindən “Arpaçay köylərindən dərləmələr” adı altında prof. dr. S.Olcay, Dr. A.B.Erçilasun və E.Aslanın tərtibi ilə bir kitab çapdan çıxmışdır. 2016-cı ildə isə dr. Mahmut Sarıkayanın “Yuxarı Arpaçayı boylarının sözvarlığı I. Kalıp sözlər”. adlı kiabı Ankarada nəşr olunmuşdur. Bu faktlar onu göstərir ki, bu ərazidə məskunlaşmış əhalinin dil xüsusiyyətləri türk tədqiqatçılarının diqqətindən kənar qalmamış, zaman-zaman araşdırmaçıların marağında olmuşdur.*

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan dilinin sərhədləri onun dövlət sərhədlərindən daha geniş əraziyə malikdir. Bu mənada Azərbaycan dili və dialektlərinin qonşu və qonşu olmayan dövlətlərin türk əsilli xalqlarının dili ilə müqayisəli öyrənilməsi maraqlı faktları aşkara çıxarmağa imkan verir.

Məqalədə Azərbaycan dilinin şivələrində mövcud olan bəzi dialektizmlər Türkiyənin Yuxarı Arpaçay boylarının şivələrinə məxsus dialektizmlərlə tutuşdurulur. Bu işdə dialektizmlərin üç növü üzərində araşdırma həyata keçirilmişdir: 1) leksik-fonetik dialektizmlər 2) etnoqrafik dialektizmlər 3) leksik dialektizmlər. Tədqiqatdan belə nəticəyə gəlmək olur ki, Azərbaycan dilinin leksik-fonetik dialektizmləri semantik baxımdan Türkiyə ərazisindəki Yuxarı Arpaçay şivələrindən kəskin fərqlənmir. Ortaya çıxan fonetik variantlıq sözün lüğəvi mənasına təsir etmir: əcəl/əjəl – əjal, quvvat/quvat – quvvat/quvat, covab/cuğab - covaf/cuvaf və s.

Etnoqrafik dialektizmlər kimi araşdırmaya cəlb etdiyimiz aşıq(sümük) və çilə (40 gün) leksemlərinin etnolinqvistik təhlili göstərir ki, hər iki şivədə sözlərin semantik tutumu yaxın və ya eyni olmaqla, ortaq mədəni dəyərləri özündə birləşdirir. Leksik dialektizmlər adı ilə öyrənməyə cəhd edilmiş “dal” və “boğanaq” sözlərinin hər iki şivədəki məna və məzmunu, hətta derivatoloji imkanları aşkar olunur. Aparılan araşdırmadan məlum olur ki, hər iki şivə eyni dilə məxsus olub, bu gün fərqli ərazilərdə məskən salmış eyni xalqa məxsusdur. Dünyanın siyasi oyunlarında yer-yurdundan qopub ayrı düşmüş bir xalqın –Azərbaycan xalqının bir parçasıdır.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, leksik dialektizm, Arpaçay, dialekt və şivə, etimologiya, etnoqrafik leksika, leksik-fonetik dialektizm

Ключевые слова: азербайджанский язык, лексический диалектизм, Арпачай, диалект и говор, этимология, этнографическая лексика, лексико-фонетический диалектизм.

Keywords: Azerbaijani, lexical dialecticism, Arpachay, dialect and accent, etymology, ethnographic lexicon, lexical-phonetical dialecticism

Dilçilikdə dialektizm anlayışı həm ədəbi dilin qarşılığı olan məhəlli xüsusiyyətlərin göstəricisi, həm də bədii əsərlərdə onlardan üslubi məqamlarda istifadə mənasını bildirir. Lüğəvi dialektizmlər müasir Azərbaycan ədəbi dilində qarşılığı olan bütün leksik

vahidləri əhatə edir. Bu leksemlər semantik zənginliyinə, morfoloji strukturuna və semantik səciyyəviliyinə görə çox rəngarəngdir. Dilçilikdə adlar qrupuna aid olan bütün sözlər, eyni zamanda hal, hərəkət və vəziyyət bildirən söz və ifadələr də leksik dialektizm hesab olunur. İnsanın iş, hal və vəziyyətinə dair geniş mənada əlamətini bildirən leksik vahidlər, eləcə də, nitqdə köməkçi vasitə kimi qiymətləndirilən sözlər də leksik dialektizm kimi qəbul olunur. Azərbaycan dilçiliyində leksik dialektizm termini altında həm də *etnoqrafik, leksik, leksik-fonetik, morfoloji, semantik və frazeoloji dialektizmlər* nəzərdə tutulur (Adilov M, 1989).

Lakin bununla belə, sadalanan hər bir dialektizm növünün özünə xas çoxlu çeşidini də müəyyən etmək mümkündür. Məsələn, leksik dialektizm başlığına *leksik-fonetik, leksik-semantik və frazeoloji dialektizmləri* də daxil etmək mümkündür.

Məlum olduğu kimi, bütün ədəbi dillər dialekt əsasına malikdir. Əgər hansısa bir dil bu əsasdan məhrum olarsa, ən azından sünüləşər və məhvə məhkum olar. Çünki dialekt xalqın yaratdığı “Ana dil” deməkdir. Burada “Ana dil” əsas dil, təməl dil, bünövrə dil mənasını ifadə edir. “Ana dil” xalqın dili hesab olunur. Xalqı yaradan tayfa birliklərinin maddi və mənəvi keçmişi, təfəkkürü və dünyagörüşünün məhsulu olan Ana dil – dialekt, onun şivələri isə tayfalara məxsus səciyyəvi cəhətlərlə fərqlənən təzahürlər kimidir. Azərbaycan dilinin mövcud dialektoloji lüğətinin sonuncu 2007-ci il nəşrində bu dilin şivələrini əhatə edən 11 mindən çox lüğəvi vahid cəmlənmişdir. Dialektologiyada mütəmadi gedən tədqiqat və araşdırmalar şivələrin lüğət arsenalının daha böyük (nəhəng) potensialını aşkar edir. Aparılan monoqrafik, tədqiqatlar, həmçinin dialekt və şivələrin areal dilçilik baxımından öyrənilməsi bunu göstərir ki, mövcud vəziyyətdə bu sahədə daha böyük, heyrətamiz dərəcədə zənginlik vardır.

Azərbaycan dialektologiyasında fonetik dialektizm, morfoloji dialektizm, leksik dialektizm terminləri müvafiq olaraq ədəbi dildən seçilən dialekt və şivələrə məxsus olan fonetik, morfoloji və leksik fərqliliyi ifadə edir. Məsələn, dildəki sözlərin şivə fonetikasına məxsus tələffüzü fonetik dialektizm hesab olunur. Azərbaycan ədəbi dilinin əlifba sistemində yer tutmayan səs və səs birləşmələrini ifadə etməyən *u, η, dz, x', ao, oa, ~a, əa~ və s.* hərf və hərf birləşmələri ilə işlənən *uıyax'(xəstəlik), xəngəl(xörək), dzannıx(jilet)* və s. sözlər leksik-fonetik dialektizm hesab olunur. Buradayazılı və şifahi ədəbi dildən fərqli leksik-fonetik xüsusiyyətlər maraqlı fonetik hadisələrin mövcudluğunu və s. cəhətləri açıb nümayiş etdirir. Məsələn, *qa^oyçı, xə^abər, saña, ərix', gedz, uıubux və s.* (Azərbaycan dilinin Qarabağ və Şərqi Zəngəzur dialektoloji atlasının proqramı, 2022).

Eləcə də, ədəbi dildən semantik baxımdan fərqli olan leksik dialektizmlərin çoxmənalılığı, omonimliyi, sinonimliyi, hətta antonimliyini öyrənmək, ciddi elmi nəticələr qazanmağa gətirib çıxarır. Dilçilikdə frazeologiya mövzusunun leksika bəhsi daxilində öyrənilməsinin müəyyən bir əhəmiyyəti də qeyd etdiyimiz məsələ ilə bağlıdır. Bu, bir tərəfdən frazeologiyada sözün ekvivalentliyi məsələsini əsaslandırır, digər tərəfdən xalqın yaratdığı sözü yenidən xalqın özünə “yadigar” qoyur.

Beləliklə, araşdırmada Azərbaycan dilində leksik dialektizm hesab olunan sözləri *leksik-fonetik, etnoqrafik və leksikdialektizm* növlərinə ayıraraq Türkiyənin Yuxarı Arpaçay şivələri ilə müqayisədə öyrənmək qarşıya məqsəd qoyulmuşdur:

1) Leksik-fonetik dialektizmlər Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində müasir ədəbi dildən yalnız fonetik cəhətdən fərqlənən leksik vahidlər çoxdur. Dialektizm səciyyəli belə leksemlər, əslində yazılı ədəbi dildə də mövcuddur. İnsan həyatının müxtəlif amilləri belə dialektizmləri xalq ədəbi dilinin lüğət fonduna daxil edir.

Siyasət aləmində deyildiyi kimi, bir millətə aid olan iki dövlətdə yaşayan insanlar bir kökə mənsubdur. Eyni qanı daşıyan xalqın fərqli məkanlarda qərar tutması dildə çox ciddi fərq yarada bilməz. Burada cüzi fonetik dəyişmələr həm Azərbaycan dilinin şivələrində, həm

də Yuxarı Arpaçay boylarında müşahidə olunur. Məsələn, qalınlaşma hadisəsi ə → a əsasında Azərbaycan ədəbi dilində *əcəlsözü*, qərb qrupu şivələrində *ajal* kimi işlənir:– *Gəldi ajal, vermədi majal* (danışıqdan).

Bu hadisə Azərbaycan dialektləri arasında ahəng qanununu daha çox gözləyən qərb qrupu dialekt və şivələrində, həmçinin Naxçıvan qrupunun bəzi (Şahbuz, Şərur) şivələrində, Zaqatala-Qax, Muğan qrupu, Quba və Bakı dialektlərinə aid bir sıra kəndlərdə sözün müxtəlif mövqelərində xarakterikdir:– *zayıf, quvva, cuma və s.* Qazax, Qarabağ, Gəncə, Şərur, Şahbuz, Muğan və s. şivələrində də eyni hal müşahidə olunur. Qeyd edək ki, bu əvəzlənmə hadisəsi təkcə alınma sözlərə aid olmayıb, türk mənşəli sözlərdə də müşahidə olunur. Hətta, Zaqatala rayonunun bir sıra kəndlərində *gəl* → *gal*, *gen* → *gan*, *geniş* → *ganış* kimi işləndiyi də qeydə alınmışdır (Şirəliyev M, 2008: 41).

Eyni fonetik hadisə Türkiyənin Yuxarı Arpaçay köylərində də qeydə alınmışdır:quvvat/quvat (güc) (Azərbaycan dialektləri) → quvvat/quvat (Yuxarı Arpaçay); *şafa (şəfa)*(Azərbaycan dialektləri) → *baja* (Yuxarı Arpaçay); *taxsır (təqsir, günah)* (Salyan, Neftçala, Bakı) → *taxsır və s.*

Azərbaycan dialekt və şivələrində *a* səsinin *o* ilə əvəzlənməsinin bəzi şivə qrupları üçün xarakterik olduğu məlumdur. Yuxarı Arpaçay şivələrini nəzərdən keçirdikdə də, bu fonetik hadisənin şahidi oluruq. Məsələn, *comuş (camış)* Bakı dialektində, Salyan və Neftçala rayon şivələrində [*gomuş*] kimi tələffüz olunur. – *Gomuş diyər, qarnımı doydur, qora bassır məni* (Qəmbərova Q, 2020: 267).

a → *u* əvəzlənməsi Yuxarı Arpaçay ağızlarında *cuaf (cavab)* → Bakı dialekti və Muğan qrupuna məxsus əksər şivələrdə *covab/cuvab/cuğab* şəklində işlənir. Eləcə də Bakı və ətraf kəndlərdə *boca, bobat, hova, boba, popağ, noxoş* və s. (Mahmut S., 2016: 45) sözlərdə *a* → *o* əvəzlənməsini görürük.

Fonetik hadisələr içərisində səs artımı hadisəsi də Azərbaycan dialekt və şivələrində və canlı danışıqda intensivdir. Bu mənada *i* səsinin sonor səslərdən əvvəl artımı daha çox baş verir: *rəf – irəf; ş kaf - işqaf; stəkan – istəkan; stol – istol* və s. (Mahmut S.,2016: 64-65.). Yuxarı Arpaçay şivələrində də proteza hadisəsinə rast gəlinir: *irek/irenk (rəng), irca (rica), irazı (razı)* və s. (Mahmut S., 2016: 11).

M.Şirəliyev söz əvvəlinə səs artımı (proteza) hadisəsinin iki halda baş verdiyini yazır; 1) söz əvvəlində *st, sk, sp, şk, ş* səslərindən əvvəl 2) söz əvvəlində *r* və bəzən də *lsəslərindən* əvvəl (Şirəliyev M, 2008: 64). Müəllif proteza hadisəsinin baş verdiyi konkret sözlərin müxtəlif dialekt şivələrdəki tələffüz formasını da əks etdirmişdir. Demək olar ki, artıq canlı danışıq xüsusiyyəti qazanmış bu hala bütün dialekt və şivələrdə rast gəlmək mümkündür. Bəzi şivələrdə isə *i* səsinin bu vəziyyətdə *ı, u, e* səsinə keçməsinə müşahidə etmək mümkündür. Məsələn: *isdul – stol* (Muğan qr. Qax, Qazax, Culfa, Ordubad, Naxçıvan, Şərur, Şahbuz; Aqsu) → *isdol/istol* (Ağstafa)→ *ustul* (Bakı, Şəki, Muğan, Qazax, Qarabağ,Naxçıvan) və s. (Şirəliyev M., 2008: 65).

Türkiyənin Yuxarı Arpaçay ellərində də söz əvvəlinə sait artımı ən çox *r* səmindən əvvəl baş verir: *iras/irast (rast); irazı (razı); irehim (rəhim); irehmet (rəhmət);irek/irenk (rəng)* və s. (Mahmut S. 2016: 11).

Azərbaycan şivələrinin Qərb qrupu üçün aparıcı xüsusiyyət kimi qeyd olunan *c-j* samit əvəzlənməsi də Yuxarı Arpaçay şivələrində özünü göstərir: *ajdix davası çəhmeh – maddi problemlərə görə dava etmək; aj – lelöyun – ac-yalavac; aj-susuz qalmax – ac- susuz qalmaq; bijdihelemeh – pis davranmaq* və s. (Məhəmmədhüseyn Ş.1993:61, 99).

Azərbaycan dialekt və şivələrində maraqlı fonetik hadisələrdən biri də metatezahesab olunur. Əsasən, samit səslərə aid olmaqla, yanaşı və yanaşı olmayan hallarda baş verir:

qabiliyyət – qəlbiyyət; qiblə – qilbə; İbrahim – İbram; loyva – lobyva, vağzal – vazğal; doğra – dorğa və s. (Şirəliyev M., 2008 :113).

Samit səslərin yanaşı və digər yerdəyişməsinə Yuxarı Arpaçay şivələrində də rast gəlinir: *qıryat (qeyrət), mehrim (mərhum), surfa (süfrə), micaz (mizac): nağlet(lənət)* və s. (Mahmut S., 2016: 4). Maraqlı cəhət ondadır ki, Müasir Azərbaycan dilində ədəbi dil səviyyəsində norma kimi qəbul olunan *torpaq, addım, caq(g)al, saq(g)al, saq(g)ız, sekgiz, tappıltı, uddum, yeddi* və s. kimi sözlər Türkiyə türkcəsinə nəzərən, şivə faktı kimi hesab olunur.

2) **Etnoqrafik dialektizmlər** Azərbaycan dilinin dialekt leksikası, bu xalqın tarixi keçmişini özündə qoruyub saxlamışdır. Dilimizin tarixi inkişafı və ədəbi dilin təkamül yolu və sabitləşməsi dialekt və şivə faktlarını aşkar etməyə geniş imkan verir. Bu cəhətdən etnoqrafik dialektizmlərin araşdırılması, ortaqlıq olan leksik vahidlərin tapılması və digər məsələlər çox əhəmiyyətlidir. Azərbaycan dilində leksik dialektizmlər tematik cəhətdən çox rəngarəngdir. Buraya tayfa adları, qohumluq bildirən sözlər, məişət əşyaları, qədim çəki, dəyər bildirən sözlər, təsərrüfat həyatı, peşə və sənətlə bağlı olan dialektizmlər də daxildir.

Eyni zamanda hal, hərəkət və vəziyyət ifadə edən feili dialektizmlər də araşdırma üçün maraqlı faktlar verə bilər. Etnoqrafik dialektizmlər mənsub olduğu xalqın haqqında qiymətli milli – etnoqrafik biliklərlə zəngindir. Onlardan bir neçə faktı hər iki tərəfdən nəzərdən keçirək:

Aşıq/aşix. Azərbaycan xalq oyunlarında işlənən *aşıq* xırda buynuzlu heyvanlara məxsus sümükdür. Azərbaycan xalqının məişət həyatında xırda buynuzlu heyvanların arxa ayağında yerləşən sümük lap qədim zamanlardan toplanmış və ondan müxtəlif oyunlarda istifadə olunmuşdur. Beləliklə, xalqın etnoqrafik yaddaşında “aşiq-aşiq” adlı uşaq oyunu qalmışdır. Əsasən, əziz Novruz günlərində bu oyun daha çox oğlan uşaqları arasında oynanılmışdır. Şair Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” poemasında həmin səhnəni şair: *-Əli mənə yağıl aşiq verərdi, İrza mənə novruzgülü dəyərdi-* (Məhəmmədhusəyn Ş., 1993: 16) - deyərək, etnoqrafik mənşərə ilə bəzəmişdir.

Azərbaycan şivələrində “aşiq” sözünün “oyun” mənası ilə bağlı xeyli frazeoloji ifadə, atalar sözləri və zərb-məsəl vardır: - *Araz aşığından, Kür topuğundandır* (“heç nəyi özünə dərd etməmək” mənasında); *“altı aşığlıq (ölçü mənasında) boyu var, danışığına bax!”* (Neftçala); - *Aşığı to: xan durub (bəxti gətirmək)* (Neftçala) və s.

Göründüyü kimi, canlı danışıqda hətta, *aşığın* ölçü vahidi kimi işlənməsi də müşahidə olunur: *-Aşığı alçıdurmaq – Bəxti gətirmək, şanslı olmaq* (Naxçıvan); *aşığı to: xandurmağ* (Neftçala, Salyan) və s. sinonimlik təşkil edir.

Eyni xalqın Arpaçay köylərindəki qardaşlarımızın da dilində “*aşix ata bilməmək; aşix atılmaz olmaq (bacarıqsızlıq; qabiliyyətsizlik); aşix oynamaq (aşığ oynatmaq, oyun), aşix uduzmaq (uduzmaq); aşix sorumaq (aşığın dik durması)*” (Mahmud S, 2016:74).

Etnoqrafik dialektizmlər Azərbaycan xalqının milli məişəti, adət və ənənələrini özündə yaşadan söz və ifadələrdir. Etnoqrafik leksika ədəbi dilin lüğət fonduna daxil olub, xalqın etnomədəni dəyərlərinə dair məhəlli xarakterli dialektizmlərlə çox zəngindir. Məsələn, **çilə** ləksemi Azərbaycan dilində istər müstəqil halda, istərsə də müxtəlif birləşmələrdə omonim səciyyəsi ilə meydana çıxmışdır: *çilə* – qadının doğumdan sonrakı 40 günü, *çilədağ* – Ağsu, Bərdə, Tabasaran və Zəngilanda dərman bitkisi mənasında; *çilə* – kiçik barmaq, çeçələ barmaq mənasında (Salyan, Neftçala) işlənir (Azərbaycan dilinin Qarabağ və Şərqi Zəngəzur dialektoloji atlasının proqramı, 2022: 101).

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində *çilə* morfemi əsasında bəzi etnoqrafizmlər də yaranmışdır. Məsələn, *çiləsi çıxmaq* (əksər şivələrdə körpənin doğulmasından keçən qırx gün, *çilə kəsmək, çiləyə düşmək, çilədən çıxmaq (çixarmağ)* kimi birləşmələr *qırx* sakral

məzmunlu sayla bağlı inamı ifadə edir. Hətta, Bakı kəndlərində, xüsusən, Maştağa kəndində *çiləkəsənlər* və *çiləçixaranlar*, *çilə ocağı*, *çilə piri*, hətta *Çiləkən* toponimi qədim inancı yaşadır. Xalqın inamına görə, çiləyə düşən körpə uşaq yaxşı inkişaf etmir, zəif olur. Onun üçün mütləq *çilə kəsilməlidir*. Bu işi xüsusi qabiliyyətli və Allah vergisi verilmiş olan *çiləkəsən* icra etməlidir. Əsasən Bakı kəndlərində yerli əhali *çildağa*, həm də, qədim tibbi müalicə üsulu kimi inanır. Xüsusilə, qorxunu aradan götürmək üçün çildağçı insan bədənin müəyyən nahiyələrinə yanmış çubuqla və ya burulmuş və yandırılmış fitillə dağ basır. Bu prosedurun xəstəni tamamilə sağaltmasına səbəb olacağına insanlarda dərin inam vardır. Çox maraqlıdır ki, Türkiyənin Yuxarı Arpaçay ellərinin canlı şivələrində isə “çilə” sözünün əsasında yaranmış *çətinlik*, *sıxıntı*, *əzab-əziyyət*, *pis vəziyyət* və s. mənaları bildiren ifadələr vardır: *çilə çəhmeh* – *sıxıntılara duruş gətirmək*; *çiledən çıxmaq* – *çətinliyi dəf etmək*; *çiledən çıxartmaq* – *insanı hövsələdən çıxarmaq*, *əzab-əziyyətə dözmək*; *çilesi dolmamax* – *əzablı günlərini gözləmək* və s. (Mahmud S. 2016: 122).

Düşünürük ki, Yuxarı Arpaçay şivələrində işlənən “çilə” dialektizminin “səbr, dözm, sıxıntı, əzab və s.” kimi mənalarının da mücərrəd mənada 40 sayı ilə bağlılığı vardır. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında, xüsusən, nağıl və dastanlarda 40 sayı yuxarıda sadalanan semantikanı ifadə edir. Nağıl və dastanın qəhrəmanı 40 gün sınanır, 40-cı otaqda sirin açılmasına ümid aşılır, 40 gün, 40 gecə çətinlik çəkilir və s. Bir sözlə, 40 gün bir “çilə çəkilir”. Əslində tibb elmində də 40 günün elmi-tibbi sınaq müddəti mövcuddur. Məlum “karantin” termininin mahiyyətində də məhz 40 gün dayanır. Fransız mənşəli karant(in) sözü, əslində, 40 sayını bildirir.

Azərbaycan xalqının məişətində 40 gün temporal mənəli *çilə/çillə* sözündə qış fəslinin mərhələlərindən birini ifadə edir: “Böyük çilə/çillə”və “kiçik çillə” birlikdə 40 gün davam edərək, Novruzun gəlişi ilə başa çatır. İnsanlar “çilləni” bayram kimi qarşılayır, Azərbaycanın bəzi ərazilərində məxususi olaraq, “çillə bayramı” üçün, “çillə qarpızı” saxlayır və həmin gün kəsirlər. İnsanlar qışın sərtliyini yayın neməti ilə sanki unutmaya çalışır, tezliklə “çillədən” qurtaracaqlarına inamı ifadə edirlər.

3) Leksik dialektizmlər ədəbi dildə qarşılıqlı olan məhəlli xarakterli leksik ifadələrdir. Onları semantik cəhətdən ədəbi dildəki sözlərin sinonimi adlandırmaq da olar. Bu baxımdan leksik dialektizmləri tayfa dil əlamətlərini qoruyub yaşadan “canlı” şahidlər kimi dəyərləndirmək lazımdır. Bu mənada hər iki şivədə bəzi leksik dialektizmləri araşdırmaya çəlb edək:

Boğanax/buğanax/bığanağ və s. variantlarında Azərbaycan dialekt və şivələrində *tozlu külək burulğanı* (Bakı, Neftçala, Salyan); yaxud *bürkü* mənəsi bildirir: – *Bi də: bığanağ var, ürəyim sıxılır* (danışqıdan).

Maraqlıdır ki, Azərbaycan dilinin Qarakilsə şivələrində isə “boğanax” *savaş, dava-dalaş* mənəsində qeyd alınmışdır: – *Kəndin ə:ğində bir boğanax düşəndə başında eşitmərix* (Azərbaycan dilinin Qarabağ və Şərqi Zəngəzur dialektoloji atlasının proqramı, 2022: 60).

Qazax dialektində “*buğanax*” variantı *çayda əmələ gələn burulğan*, Çənbərək şivələrində isə *burula-burula əsən külək* mənəsində işlənir (Azərbaycan dilinin Qarabağ və Şərqi Zəngəzur dialektoloji atlasının proqramı, 2022: 68).

“Boğanax” canlı danışqda həm də “havasızlıq mühiti” mənəsini bildirir. Göründüyü kimi, sözün əsasında, kök hissəsində “boğulmaq” feilinin kök morfemi dayanır.

Dal. Azərbaycan ədəbi dilində də bəzən “arxa” sözünün sinonimi kimi işlənən “dal” leksik dialektizmi nitq hissəsi baxımından həm zərf, həm də sifət kimi işlənir. Məsələn: *dal qapı* → *arxa qapı(sifət)*; *dal-dala(zərf) getmək* – *arxa-arxaya getmək* (Neftçala). Əslində, Azərbaycan dialekt və şivələrinin demək olar ki, əksəriyyətində işlənməsindən çıxış edərək demək olar ki, bu sözü ümumxalq danışq faktı kimi də qeyd etmək olar. Belə ki, “dal”

sözünün dialekt və şivələrdə derivativ imkanları çoxdur. Ədəbi dilin lüğət fondunda da “dalbadal”, “dalan” (*həyat, küçə*), *dalda* (*kənar, arxa yer*) və s. kimi sözlər eyni mofemdən düzəlmişdir.

Azərbaycan dilinin müxtəlif dialekt və şivələrində “dal” həm də “kürək” mənası verir: - *Uşağı dalına aldı, yola düzəldi*(danışıqdan) (Neftçala).

“Dal” morfemi əsasında yaranmış leksik dialektizmlərin ədəbi dildə qarşılığı olsa da, onların yaranma yolları və mənalari xeyli fərqlidir. Məsələn, “dalbasar” Ağdam rayon şivəsində “pəncərə sürgüsü”, “dalda” (Bakı, Kürdəmir, Salyan, Oğuz rayon şivələrində “gizli, məxfi yer (Pulun daldadadı) (Bakı); eyni zamanda sığınacaq üçün yer; “dalda-dama” (Bakı) – xəlvət, gizli; “daldalıq” (Füzuli) – külək, yağış tutmayan yer; “dalday”/(Çənbərək) “daldey” (Barana, Qazax) - etibarlı yer; yağış və küləyin tutmadığı yer deməkdir (Azərbaycan dilinin Qarabağ və Şərqi Zəngəzur dialektoloji atlasının proqramı, 2022: 113).

Bundan başqa, Masallı və Salyan rayon şivələrində “dalısürə” leksik dialektizmi “arxası ilə, dalınca” mənasını bildirir. Hətta Salyan şivələrində “müavin” mənasında “dallıq”, müdafiəçi mənasında “dallıqçı” sözləri də qeydə alınmışdır: - *Sədrin dallığı sözümlü deməyə qoymur*; - *Ona batmaq olmaz, dallıqçısıoxdu* (Azərbaycan dilinin Qarabağ və Şərqi Zəngəzur dialektoloji atlasının proqramı, 2022: 113).

“Dal” sözü əsasən “arxa” mənasında Yuxarı Arpaçay şivələrində də müxtəlif birləşmələrin tərkibində işlənir: *Dala qalmax, dalda durmax, daldaqoymax, dal-dala vermeh, dalıxaxgetmeh, dalına almax, dalına baxmamax, dalına minməh* və s. Qeyd etmək lazımdır ki, “dal” morfeminin bu şivələrdə də sözyaratma imkanı çoxdur. Türkiyənin Yuxarı Arpaçay şivələrində əsasən frazeoloji vahidlərin tərkibində öz mənasını hifz etmiş “dal” leksik dialektizmi də xeyli məhsuldar imkanını nümayiş etdirir: *dalını tutmaq – dəstəkləmək, dalında durmaq – arxa olmaq, dalını vermək – söykənmək* və s. (Mahmut S., 2016:127).

Beləliklə, Azərbaycan dilinin şivələrindəki leksik dialektizmlərin Türkiyənin Yuxarı Arpaçay şivələri ilə müqayisəsindən aşağıdakı nəticələr ortaya çıxır:

- Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri və Yuxarı Arpaçay şivələri eyni kökün budaqları kimidir.

- Fonetik-leksik dialektizmlərin araşdırılması Türkiyənin Yuxarı Arpaçay şivələri ilə ortaqlıq təşkil edən sait və samit səs əvəzlənmələrinin, səs artımı və metateza kimi fonetik hadisələrin hər iki şivədə eyni halda baş verməsini aşkara çıxarır.

- Hər iki şivə üzərindəki çalışmalar fonetik fərqlənmələrin leksik dialektizmlərin semantikasına təsir etmədiyini aşkar edir.

- Azərbaycan etnoqrafik dialektizmlərinin Türkiyənin Yuxarı Arpaçay ellərində də var olduğunu göstərən söz və ifadələr onların eyni mədəniyyətin daşıyıcıları olmasını sübut edir.

- Azərbaycan ədəbi dilinə nəzərən leksik dialektizm hesab olunan sözlərin Yuxarı Arpaçay şivələrində də işlənməsi onların eyni xalqa məxsus olmasını aşkar edir.

- Araşdırma sübut edir ki, Azərbaycan xalqının məhəlli dili və Türkiyənin Yuxarı Arpaçay boylarının şivələri eyni dilin – Azərbaycan dilinin fərqli ərazilərdəki təzahürüdür.

Ədəbiyyat

1. Adilov M. Verdiyeva Z. Ağayeva F. İzahlı dilçilik terminləri// , Bakı: Maarif, - 1989.
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti// Bakı: Şərqi-Qərb, - 2007.
3. Azərbaycan dilinin Qarabağ və Şərqi Zəngəzur dialektoloji atlasının proqramı// Bakı: Elm və təhsil, - 2022.
4. Qəmbərova Q. Azərbaycan dilinin Neftçala rayon şivələri// Bakı: Səda, - 2020.
5. Məhəmməd Hüseyin Şəhriyar. “Divani-Türki” // Bakı: Əlhuda-Sabah, - 1993.

6. Mahmut Sarıkaya. Yukarı Arpaçayı boylarının söz varlığı I. Kalıp sözlər// Ankara: Vizyon yayınevi, - 2016.

7. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti// Bakı: Şərq-Qərb, -2008.

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ЛЕКСИЧЕСКИХ ДИАЛЕКТИЗМОВ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ГОВОРОВ И АРПАЧАЙСКИХ ДИАЛЕКТОВ

Гамбарова Кюдсия

Резюме

Азербайджанцев, проживающих в деревнях района Арпачай провинции Карс Турецкой Республики, турки называют как терекеминскими тюрками, так и местными жителями Карса. Исследование языковых особенностей тюркоязычного населения этого региона начало привлекать внимание еще в 70-х годах XX века. В 1976 году под редакцией профессора С. Олджая, доктора А. Б. Эрджиласуна и Э. Аслана был опубликован сборник под названием «Собрания из деревень Арпачая» в серии изданий Турецкого языкового общества. В 2016 году в Анкаре была издана книга доктора Махмута Сарыкаи «Словарное богатство верхнего Арпачая. Том I. Устойчивые выражения». Эти факты свидетельствуют о том, что языковые особенности населения, проживающего в данном регионе, не остались без внимания турецких исследователей и периодически становились предметом научного интереса.

Как известно, ареал распространения азербайджанского языка превышает государственные границы Азербайджана. В этом контексте сравнительное изучение азербайджанского языка и его диалектов с языками тюркоязычных народов, проживающих как в соседних, так и в несоседних странах, позволяет выявить интересные языковые факты.

В данной статье некоторые диалектизмы, существующие в азербайджанских говорах, сопоставляются с диалектизмами, характерными для говоров верхнего Арпачая в Турции. В исследовании анализируются три типа диалектизмов:

- 1) лексико-фонетические диалектизмы
- 2) этнографические диалектизмы
- 3) лексические диалектизмы.

На основании проведенного исследования можно сделать вывод, что лексико-фонетические диалектизмы азербайджанского языка с семантической точки зрения не имеют существенных отличий от говоров Верхнего Арпачая, распространенных на территории Турции. Выявленная фонетическая вариативность не влияет на лексическое значение слова: əcəl/əjəl – ajal, quvvat/quvat – quvvat/quvat, covab/cuğab – covaf/cuvaf и др.

Этнолингвистический анализ этнографических диалектизмов, привлечённых к исследованию, таких как aşıq (кость) и çilə (сорок дней), показывает, что семантическое наполнение этих слов в обоих говорах близко или идентично, отражая общие культурные ценности.

В рамках изучения лексических диалектизмов была предпринята попытка сопоставить лексемы “dal” и “boğanaq”, и в результате установлено, что их значение, содержание, а также деривационные возможности в обоих говорах сходны.

Проведённое исследование подтверждает, что оба говора принадлежат одному языку и, несмотря на расселение по разным территориям, отражают речь одного и того же народа. Это — часть азербайджанского народа, разделённого политическими

процессами и геополитическими играми, в результате чего оказавшегося вдали от своей исторической родины.

A COMPARISON BETWEEN LEXICAL DIALECTICISMS OF ACCENTS OF AZERBAIJANI AND THE ARPACHAY ACCENTS

Gambarova Gudsıyya

Summary

Azeri people living in Arpachay villages in Kars Province of the Republic of Turkey are called by Turks as both Terekeme Turks and Locals of Kars. The objective of studying the linguistic features of the Turkic people living in the region existed in the 70th of the 20th century. A book titled “Compilations from villages of Arpachay” was published in 1976 in Turkey by the Turkish Language Association, composers of which were Prof. Dr. S. Olcay, Dr. A. B. Ercilasun and E. Aslan. Much later, in 2016, another book titled “Vocabulary of Upper Arpachay Regions I. Formulaic Expressions” by Dr. Mahmut Sarıkaya was published in Ankara. Both books are indicators of that linguistic features of people living in the area have not escaped the notice of Turkish researchers and have attracted their interest. As known, boundaries of Azerbaijani encompass a much broader areal than the borders of the Republic of Azerbaijan. In this regard, a comparative study of Azerbaijani and its accents in comparison to Turkic peoples of states bordering or not bordering on Azerbaijan may enable us to reveal interesting facts.

The article presents a comparison of several dialecticisms existing in Azerbaijani accents to dialecticisms special to Upper Arpachay Regions. The study was conducted on three types of dialecticisms: 1. Lexical-phonetical dialecticisms; 2. Ethnographic dialecticisms; 3. Lexical dialecticisms. The research enables us to conclude that lexical-phonetical dialecticisms of Azerbaijani do not differ essentially from Upper Arpachay accents of Turkey from semantical viewpoint. The observed phonetical variability does not have any influence on lexical meanings of words: *əcəl/əjal – ajal*, *quvvat/quvat – quvvat*, *covaf/cuğab – covaf/cuvaf* and etc.

An ethnolinguistic analysis of lexemes involved in the study as *aşiq* (bone) and *çilə* (40 days) in terms of ethnographic dialecticisms indicate that the semantical capacity of words in both accents is either the same or close and reflects mutual cultural values. The meaning and content of the *dal* and *boğanaq* words involved as lexical dialecticisms have been revealed in both accents together with their derivative capabilities. In conclusion, it may be assumed that both dialects belong to the same language and the same people, who is settled in different regions at the present time. They are a part of the Azerbaijani people separated from each other as a result of political events.

Daxil olma tarixi 26 sentyabr 2025-ci il